

11. Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори В. Б. Антоновича. – К.: Либідь, 1995. – 814 с.
12. Dubiecki Marian. Kudak, twierdza kresowa i jej okolice // Obrozy i studia historyczna. T. II. – Lwów, 1899. – S. 217 – 389.
13. Dubiecki Marian. Zawiązki dziejów Siczy Zaporozkiej. – Lwów, 1887. – 382 s.
14. Gawroński-Rawita Fr. Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimiersa. – T. I. – Lwów, 1906; Bohdan Chmielnicki od elekcji Jana Kazimiersa do śmierci (1649 – 1657). – T. II. – Lwów, 1909.
15. Gawroński-Rawita Fr. Geneza i rozwój idei kozactwa i kozaczyzny w XVI wieku. – Warszawa, 1901. – 150 s.
16. Gawroński-Rawita Fr. Historia ruchów hajdamackich. – T 1 – 2 // Studia i szkice historyczne. – Seria II. – Lwów – Warszawa, 1909. – 583 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Антонюк-Кисіль Павло Володимирович – аспірант кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету.

Наукові інтереси: слов'янська романтична історіографія; польсько-українські культурно-історичні взаємини.

ПРОБЛЕМИ ЕПІСТЕМОЛОГІЇ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ В КОНТЕКСТІ ПОЗИТИВІСТСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ ІСТОРІОПИСАННЯ

Надія БОЙКО (м. Черкаси)

Досліджується еволюція історичної думки мислителів-позитивістів у поєднанні з аналізом епістемологічних підвалин і філософських контекстів позитивістської концепції осмислення історії та із урахуванням основних характеристик теорії позитивізму: достовірності фактів, хронологічного й культурно-географічного детермінізму.

Ключові слова: позитивізм, прогрес, детермінізм.

In this article the evolution of historical thought of the positivists is investigated. The positivist concept principles of the comprehension of the history were analyzed. This positivist concept rests on authenticity of facts as well as chronological and cultural and geographical determinism.

Key words: positivism, progress, determinism.

Актуальність пропонованої теми розвідки в тому, що, з одного боку, позитивізм як методологічний принцип дослідження продовжує утримувати свої позиції в українській історіографії: якась її частина залишається позитивістською й описовою, а з іншого – окремі наукові розвідки сучасних істориків засвідчують те, що руйнуються традиційні уявлення про історичний розвиток як прогресивний і закономірний, тобто спостерігається нехтування основних концептів позитивістського вчення.

До прикладу: російський історик К. Хвостова зазначає, що більшість аналітиків відмовилися від ідей, згідно з якими історичний розвиток – це неухильний закономірний прогрес. Більше того, історичний розвиток

дослідниками розуміється як хаос, тобто цілісність, що об'єднує багатofакторність виявів [8, с. 10].

Українська дослідниця Н. Яковенко, яка предметно знайома із сучасною постановкою проблем методології історії, також виступає проти використання в історичній науці таких категорій, як закономірність, прогресивність. Історик закликає звернути увагу на особистісний фактор в історії і зосереджується у своїх дослідженнях на людині, її світогляді, ментальних характеристиках [9, с. 157].

На увагу заслуговує й той факт, що сьогодні актуалізується відхід від лінійної історії та має місце впровадження багатовимірних моделей суспільного розвитку. У цьому контексті авторитетною є думка професора Л. Зашкільняка, який справедливо зазначає, що у вивченні історії України “міцно утвердилася історична схема, запропонована М. Грушевським, яка змушує представляти історію в категоріях лінійного і закономірного розвитку української нації на шляху здобуття державності”. Такий спрощений підхід, підсумовує вчений, залишає за бортом масу важливих історичних явищ, які складають сутність національної історії [4, с. 400].

З огляду на зазначене, для українських істориків залишається відкритим питання: якими засобами й методами досягти цілісного об'єктивного пояснення минулого, у яке річище спрямувати свої дослідницькі пошуки. Тому наступні запропоновані узагальнення з проблем позитивістської теорії методологічного плану – це запрошення до відкритої дискусії, до професійного обговорення.

Як відомо, у ХІХ ст. нові течії філософської думки поставили під сумнів загальний раціоналізм процесів і явищ, й особливо в історії. Такий стан був зумовлений швидким індустріальним розвитком західноєвропейських країн, а також пов'язаного з ним поступу природничо-наукових знань. Останнє вимагало внесення серйозних коректив у світобачення, а власне в наукову картину світу.

У ході дискусій виникли міркування про необхідність опертя науки на позитивне, на емпірично перевірене знання. Виразником цих нових тенденцій стала філософія позитивізму, прихильники якої мислителі-позитивісти спрямовують зусилля на те, що можна пізнати через самі факти й самі лише факти – “позитивно”, тобто перевірити чуттєвим досвідом. Прикметно, що філософія позитивізму поряд з природними явищами ввела в обрій своїх зацікавлень людину й суспільство. І, власне, як засвідчує історіографічна традиція, ХІХ ст. – це були десятиліття непростих пошуків методології, здатної забезпечити історії науковий статус на позитивістських принципах.

Першим речником нової позитивістської течії у філософії став Огюст Конт (1798–1857) – французький мислитель. Аналіз його “Системи позитивної політики”, “Курсу позитивної філософії” показує, що

“позитивна” філософська система розумілася ученим як виняткова реальність предметів і явищ, як вивчення лише корисних для життя тем та як прагнення лише до точного знання, зіпертого на фактах і позбавленого абстрактних спекуляцій. Тут доцільно уточнити, що завдання науки не має обмежуватися реєстрацією фактів. Останні слугують тільки матеріалом для пошуку сталих зв’язків між ними; іншими словами – для встановлення законів, що керують розрізненими фактами. Відтак, на основі таких законів наука може передбачати подальші факти. За формулою Конта це означає: пізнавати, щоб передбачати. Зрозуміло, що пізнавальні стратегії накопичення знань для окремо взятих наук є різними. Що стосується історії, то, на думку Конта, її у дійсно науковому сенсі ще просто не існує. Пояснення є таким, що історики доби Конта досі збирали та накопичували ізольовані факти, не ставлячи за мету пошук законів, котрі керують розвитком людства. Крім того, філософ переконаний, що людська свідомість власне й людські історії пройшли три стадії: теологічну (до 1300 р.), метафізичну (до 1800 р.) і позитивну, тобто наукову, починаючи з 1900 р. Із зазначеного стає зрозумілим, що визначальною для позитивістської теорії прогресу за Контом є однолінійна трифазна схема історичного розвитку: стародавній світ – середні віки – новий час.

Раціональне зерно Контової філософської системи дістало завершення в еволюційній теорії англійського філософа, публіциста, соціолога Герберта Спенсера (1820–1903), в основу якої покладена ідея так званого соціального дарвінізму. Спенсер обґрунтував думку про те, що всесвіт (у тому числі й людина) розвивається на засадах природного відбору від хаотичного стану до впорядкованого. Така безупинна еволюція є закономірною, тобто не що інше, як всеосяжний світовий закон.

За Спенсером, саме принцип природного відбору спричинив еволюцію людського суспільства від доби войовничого варварства до періоду індустріалізації та чіткого розподілу соціально-економічних функцій. У суспільному розвитку, на думку філософа, прогрес реалізується через так звані “малі революції”, тобто поштовхи до змін. Безпосереднім генератором цих поштовхів виступають “герої”, якими вважаються енергійні продукти суспільства.

У другій половині XIX ст. фактично постульована Спенсером ідея невпинного й закономірного поступу перетворилася на свого роду “релігію прогресу”, відбиток якої на історіографію полягав у тому, що пояснення минулого почали вважати “правильним” лише тоді коли його було вписано в закони, що керують історією на кшталт законів фізики, котрі управляють природними явищами. Якщо виходити з того, що світ є комплексом фактів, то прихильники позитивістських принципів дослідження історичного розвитку вважали, що, ретельно описавши їх, можна здобути логічно завершене й остаточне знання, яке перетворить історію на наукову

дисципліну й водночас вільну від суб'єктивної упередженості історика. У такому сенсі факти мають свідчити самі за себе без наперед заданого втручання у їхнє пояснення. І хоча правилом доброго тону серед істориків було декларувати свою незалежність від філософії, знехтувати філософське уявлення про закономірність людського розвитку через прогрес, про наперед визначену причинну зумовленість тих чи інших явищ минулого, про об'єктивно чинні закони історичного розвитку практично було неможливо. Зазначене, власне, неминуче підштовхувало дослідника до витлумачення змісту історії в механічно природних категоріях, що насправді підлягало універсальній методології природничих наук. У такий спосіб історія перетворювалася (за висловом Робіна Колінгвуда) на емпіричну науку.

З огляду на вищезазначене, становлення позитивістського історизму спрямовувалося в наступних площинах: достовірності факту, хронологічного та культурно-географічного детермінізму. На практиці це репрезентувало те, що історики, сповідуючи віру у всемогутність “позитивного знання”, яке здобувають фіксацією конкретних фактів, упали в крайнощі збирання та детального опису джерел. В українській історіографії, зокрема, метод критичного аналізу джерел започаткував учений-енциклопедист XIX ст. Михайло Максимович. Власне, критичне опрацювання документальних матеріалів сприймалося як гарантія неупередженості й об'єктивності історика, а скрупульозна робота із джерелами стала стандартом фахівців від історії. У підтвердження сказаного доречним є вислів одного з відомих представників позитивістської історіографії Шарля Лянглуа: “вірити чи не вірити – це справа Бога, тоді як обов'язок історика – строго описувати факти”. Важливо, що описувати події належало в їхній єдності та суворій хронологічній послідовності. Однак, ряд істориків, збираючи факти, вдавалися й до деяких філософсько-позитивістських схем.

Декілька фактів у контексті зазначеного. Англійський історик-позитивіст Томас Бокл, котрий цікавився історією цивілізацій, був переконаний, що робота історика полягає у тому, щоби, описуючи факти, показати поступ народів як цілковиту закономірність і виняткову залежність від того, що йому передувало. Прихильники позитивізму Варшавської історичної школи рішуче висловлювалися за те, що завдання історичної науки має бути відкриття законів, котрі керують явищами. У цьому контексті відомий постулат прибічника соціально-економічного детермінізму французького історика Іполита Адольфа Тена: коли зібрано факти, шукаймо причини. Переконаний у тому, що найліпшим з-поміж інших є той історик, який тримається найближче до текстів, котрий пише й думає лише згідно з ними, був французький позитивіст Фюстель де Кулянжа.

Як бачимо, згідно з позитивістською теорією історик мав сповідувати “культ достовірного факту” із обов’язковим урахуванням хронологічної детермінованості. У кінцевому підсумку, періоду так званого першого позитивізму (60-і – 70-і рр. XIX ст.) на чільне місце висувалася не оцінка минулого, а його незалежний від історика зміст. Такий підхід в історіописанні, що визначався відмовою від оціночних суджень, призвів до сприйняття історії як опису зовнішніх подій, явищ, фактів. До речі, зайву описовість сучасна історична наука вважає найбільш слабкою методологічною стороною позитивістської історіографії.

Таким чином, позитивісти чітко ставили проблему закономірності та об’єктивності історичного розвитку й робили перші спроби поєднати фактичний матеріал з його теоретичним узагальненням. Проте в цих намаганнях бракувало ідеї, котра б змогла з’єднати суб’єктивно-пізнавальну діяльність історичної людини з реальним світом природи й соціуму, дати задовільно обґрунтовану відповідь на питання про механізм дії історичних закономірностей та рушіїв поступу.

Власне, марксистське вчення як соціально-історична концепція Карла Маркса й Фрідріха Енгельса претендувало на уявлення засобу перетворення світу на нових суспільних засадах. Саме марксистська методологія вимагала пошуку остаточних відповідей на питання про причину історичних змін у конкретних соціально-економічних відносинах, зобов’язуючи віднаходити в мотивах людських дій соціально-економічний інтерес. Не вдаючись до детального аналізу концепції історичного матеріалізму, у межах проблеми, котра досліджується, доцільно зазначити, що марксизму також значною мірою властиве споглядальне конструювання історичної теорії. Загальноісторичний процес німецькими вченими-марксистами уявлявся як нерозривний розвиток та вдосконалення природи й людини, який зумовлював розумне влаштування суспільства. Втім, академічні історики другої половини XIX – початку XX ст. марксистськими ідеями глибоко не переймалися, більше того, вважали їх за хибну, а з огляду на агресивний ідеологічний компонент – навіть шкідливу версію позитивізму. Водночас, заради об’єктивності, варто зазначити й сильну сторону марксистської історіософії – це інтегральний підхід до розуміння та пояснення історичних явищ і процесів. Суспільство уявляється цілісною системою, усі елементи якої об’єднувалися не лише функціонально, а насамперед цілісно, системно.

Значним доповненням матеріалістичних пояснювальних схем минулого стала ідея географічного детермінізму в історії, сформульована німецьким географом Карлом фон Ритером у 19-томній праці “Географія у зв’язку з природою та історією людства”. Йдеться про вплив клімату й природного середовища, за висловом Монтеск’є, на людські звичаї, дух тощо. Цю ідею активно розвинув в останній чверті XIX ст. Фрідріх Вільгельм Ратцель, автор двотомної монографії “Антропогеографія”. За

його концепцією, просторові (географічні) характеристики належать до проблем, котрими має опікуватися історична наука, як от: опозиція “Європа-Азія”, сформульована ще Геродотом, фактично містить не географію, а культурно-історичне протиставлення. Суть проблеми полягає в тому, що географічне розміщення визначає специфіку кожної держави, а її успішність зумовлюється здатністю пристосовуватися до довкілля, тоді як неадекватний або затісний життєвий простір перешкоджає динамічному розвитку певному народові. Показовим підтвердженням цієї тези може слугувати ідея надто вузького життєвого простору, що була покладена в основу експансіоністських прагнень нацистів.

Прихильниками географічного детермінізму були також історики Краківської школи. Зокрема, крах польської держави вони пояснювали фатальною розбіжністю між західноорієнтованою територією і просуванням на схід. У контексті зазначеного варто назвати англійського вченого Томаса Бокля та його двотомну “Історію цивілізацій в Англії”. У системі поглядів Бокля суспільство зазнало впливу двох груп закономірностей, у тому числі природничих географічно-кліматичних, які визначали умови життя людей, та розумово-психічних, що уможливлювали долати залежність людини від географічного середовища. Щоб довести життєвість ідей, Бокль намагався сконструювати історію світової цивілізації, узявши за еталон розвиток Англії. Науково привабливою є позиція російських істориків Сергія Соловйова та Василя Ключевського, котрі вважали “фатумом” російської історії аморфні величезні простори. У 20-х рр. ХХ ст. ідея географічного детермінізму в іпостасі геокультурної концепції ляже в основу євразійської доктрини, яка пояснює значущість та особливий шлях Росії-Євразії переміщенням на одній і тій же території азійського та європейського (слов’янського) ферментів. Таким чином, можна констатувати, що позитивізм привернув увагу дослідників європейських країн до проблем впливу на соціальні процеси різних чинників – природного середовища, господарства, духовно-психологічних явищ тощо.

В українській історіографії, незважаючи на те, що вона розвивалася в умовах іншоетнічних держав, позитивізм також отримав поширення і знайшов своїх теоретиків. Насамперед, слід назвати прихильника позитивістського світобачення Михайла Драгоманова, який уважав його прогресивним явищем наукового пізнання. Учений закликав українських істориків зайнятися науковим дослідженням минулого з позицій загальнолюдського прогресу, за правилом того, що вся практична мудрість соціуму може бути в тому, щоб визначити напрямок світового розвитку, його міру, закон і послугуватися тим рухом.

Для поширення ідей Дюркгейна та Леві-Брюля Михайло Грушевський заснував у Відні інститут соціології. До речі, його шість томів “Історії

України-Руси” були написані пером позитивіста. Але на початковому етапі наукової діяльності Михайло Грушевський стояв перед вибором: давати чи не давати власну оцінку вчинкам своїх героїв. Однак модерністські позиції взяли гору. Стосовно ідеї культурно-географічного детермінізму, то українська історіографія в особі Михайла Грушевського не оминула звинувачень на адресу “фатальної географії” [7, с. XLІ]. Зокрема, історик, подаючи огляд території розселення українців, особливу увагу звернув на всебічну відкриту агресію сусідів. Він дійшов висновку, що власне географічні особливості краю фатально вплинули на всю політичну долю українського народу й тяжко відбилися на його культурному та національному житті.

Незважаючи на те, що впродовж 20-х рр. ХХ ст. українську фатальну географію було почасти реабілітовано в працях Степана Рудницького й В’ячеслава Липинського, що стали відліком нині вже тривіального сприйняття України як простору між Сходом і Заходом, географічне розташування останньої на битім шляху між Азією і Європою перетворюється на її найвиразнішу ознаку. За висловом Липинського, така характеристика є суттю України, її душею, історичним покликанням, символом й ознакою її національної індивідуальності. У цьому контексті науковий інтерес має стаття Ярослава Дашкевича “Україна на межі між Сходом і Заходом”, у якій спопуляризовано ідею України як територію, по якій проходить рухливий Великий кордон взаємодії між Західною і Східною цивілізацією. До речі, у сучасній українській історіографії відсутні конкретні дослідження з цієї проблеми. Винятком може бути збірка Володимира Маслійчука “Провінція на перехресті культур. Дослідження історії слобідської України XVII – XIX ст.” Автором за концептуальне підґрунтя аналізу взято прикордонність Слобожанщини й щодо російського імперського центру, і щодо гетьманату. Тож зазначена проблема може становити предмет наукового пошуку.

Отже, навіть побіжний огляд європейської та української історичної думки дає змогу окреслити конструктивні ідеї позитивістської історіографії. Це насамперед опора на позитивне знання, одержане ретельним вивченням джерел і максимально точним описуванням фактів та визнанням їхньої залежності від місця й часу із урахуванням генетичного принципу. Із названими позиціями, на нашу думку, мають бути органічно пов’язані повага до професіоналізму дослідника та увага до індивідуальності й специфічності історичних явищ. Крім того, найбільшою методологічною слабкістю позитивістського історизму вбачається культ фактологізму та подійності, принципове нехтування пошуків закономірностей та причин історичних явищ, відмова від оціночних суджень та узагальнень у процесі дослідження, котре в підсумку призводить до того, що історія сприймається як опис зовнішніх подій, а не концепти, з яких вони постали.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів: Львівський державний університет імені І.Франка, 1999. – 228 с.
2. Ковальченко И. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований // Новая и новейшая история. – 1995. – № 1. – С. 3–33.
3. Космина В. Історичний метод Освальда Шпенглера // Укр. істор. журн. – 2006. – № 6. – С. 189–203.
4. Українська історіографія на зламі ХХ – ХХІ століть: здобутки і проблеми (За редакцією Л. Зашкільняка). – Львів, 2004. – 436 с.
5. Таран Л. Провідні тенденції світової історіографії та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Укр. істор. журн. – 1998. – № 5. – С. 30–38.
6. Таран Л. Провідні тенденції світової історіографії та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Укр. істор. журн. – 1999. – № 1. – С. 85–91.
7. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.Сохань та ін. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 1. – ХЛІ–LXXIII.
8. Хвостова К. Современная эпистемологическая парадигма в исторической науке (Роль многозначной логики) // Одиссей. Человек в истории. – Москва, 2000. – С. 10.
9. Яковенко Н. Вступ до історії. – К.: “Часопис “Критика”, 2007. – 376 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бойко Надія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Наукові інтереси: охоплюють питання, що стосуються методології сучасної історичної науки, основних її категорій та базових понять; проблеми національно-духовного становлення України в контексті європейських цивілізаційних потоків та їхнього взаємозв'язку.

“ДРЕВНЯЯ И НОВАЯ РОССИЯ” С.М.ШУБІНСЬКОГО ТА ЗАРОДЖЕННЯ ПОПУЛЯРИЗАТОРСЬКОЇ ТЕЧІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

Наталія БОСЕНКО (м. Кіровоград)

На прикладі заснування історичного часопису «Древняя и Новая Россия» С.М.Шубінським досліджується процес постання популяризаторської течії в російській історіографії 70-х років XIX століття.

Ключові слова: історіографія, історична журналістика, популяризаторська течія.

On the example of foundation of historical magazine of “Ancient and New Russia” S.Shybinsky is explored the process of origin of populyze flow in Russian historiography of 70th of XIX age.

Key words: historiography, historic journalism, popylarizative wave.

Проблема структуризації характеру історичної творчості видатних учених є нагальним завданням сучасної історіографії. Друга половина XIX століття, що проходила в російській історичній науці під егідою